

ՊԼՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ԱՆԱՒԱՐՁԱ

ա. — Փառաքել և Բաղաթին դիտել. բ. — Փաղաթին ամուսնուի գ. — Փաղաթին պարսպները, դռններն և միջնաբերդը. գ. — Ցաղքական կամարը. ի. — Փաղաթին ջրմուկները. զ. — Փաղաթին ամփիթատները. է. — Փաղաթին ու բերդին եկեղեցիները. ը. — Փաղաթին Արեւայիսկոպոսները. բ. — Անուարդայի հայկական մեակայրը. ժ. — Պատմաթիւնը:

Ա. — Գաւառը և քաղաքին դիրքը. — Ճիհան գետի երկու կողմը երկարագիւղ ընդարձակ և երբեմն ա՛յլքան բարիբեր գաշտավայրին վրայ կը տարածուի Անուարդայայի այժմուս ամրացնալ գաւառը, հարաւէն սահմանն ունենալով Սիւրի վիճակը, հեռախնայ Միսիսը՝ որմէ կը գաւառին Արա գետափով և արեւմուտքէն՝ Թիլի — Համախն ամրոցը: Ճիհան գետը Անուարդայի առեւտրական երկու փարսաթ դէպի վար իջնելով իր մէջ կ'ընդունի Սափուրան և Սիսի գետ Սիմպար գետակներուն խառնուրդը, որանց անկիւնին կցուած, կը կանգնենքրո՛ւ ա՛յլ Դաւառը՝ իր ընդարձակ լըջանենքրո՛ւ ա՛յլ Դիւան ալա երեք զետեքով կ'ուռուցուի, ալիւս ունի ընդարձակ ճահիճներ իրանք, մանաւանդ ամրան եղանակին, կ'ապականեն օդն ու բնակչութիւնը: Այսպէս ըլլալով հանգրծութիւնները, ինչպէս կ'ընկնի այստեղ զաշտապարտները, շատ բարեբեր է: Ժամանակի ընթացքին քաղաքի շրջակայքի ճահիճները անհոգութեամբ, ասպատակութեամբ և վաշկատուան ցեղաւ խուճերու բնակութեամբ ա՛յլ աւելի ընդարձակուելով, վերաժուեցան անկանոն լճակներու: Վաշկատուաններու որբի տը վերածելով երբեմնի ծաղկաւ ալա գաւառը երկիր մը՝ որ Միջին գարու շրջանի ամենէն բարգաւաճ նահանգը հռչակուած էր և արաք աշխարհագիրը Լաբիսի վկայութեամբ ընտան էր գրախտանման Դամասկոսի:

Քաղաքի շրջակայ գաւառ ամրան եղանակին տարիներէ ի վեր բնակավայրը գարնա՛ծ է թիւքմէն և քուրս բազմաթիւ ցեղախումբերու, Պուղական օղլու, Սերմանդիլի օղլու, Քերիմ օղլուներու և Անուարներու: Այս վերջիններէն բազմաթիւ խումբեր կը բնակէին երկու երեք մեթր բարձրութեամբ եղէգներով ծածկուած ճահիճներու մօտ: Գէթ ա՛յլ էր վիճակը Անուարդայի շրջակայքի ճահիճներուն մինչեւ 1850 և հաւանաբար անկէ յետոյ ալ: Այս խիստ շարժուող, հետեւող կէտ ժամհետադարձեան վրայ, տեսողութենէ կը ծածկէ Անուարդայի ժայռն ու վրան կառուցուած բերդը(*):

Ներկայիս Անուարդա տարուան գրեթէ վեց ամիսը ճահիճներով շրջապատուած ըլլալուն, կարելի չէ մօտենալ քաղաքին ու իր բերդերուն, առանց խելու շուրջի խոր եղունքներուն մէջ: Շատ բնական պիտի ըլլար կարծել որ վերջին դարերու անհոգութեան հետեւանք է քաղաքին շրջակայքի այս ճահիճային վիճակը, ալիսպէս անցեալին մէջ Անուարդա ճանցուած է իր լուսազոյն, բառուկ ու հարուստ քաղաքներէն մէկը կ'ընկնի: Անոր ներկայ ռդքալի ու գրեթէ ամբողջութեամբ քանդուած վիճակը կարելի է վերագրել նոյնպէս Կասաբ ջուրերու ընթացքներուն խանգարման հետեւանքով ամբարուած աղբերու և օրկերու և կ'առ քաղաքը բազմիցս անգամ աւերակ դարձուած բազմաթիւ բուռն երկրաշարժներու:

Պատմական փառաւոր անցեալ արձա նագրող այս աւերակ քաղաքը պահ մը ուղուցած վերականգնել, իր 1914/15 Քրանտական de Vendevre et de Lesseps Ընդերքութիւնը, 99 տարուան մեծաշնորհ ձեռք բերելով, ուղեց օգտադրուել Զուլթուր Օվայի այս հարուստ գաշտապարտին երբեմնի գարը կազմող Անուարդայի բլա նակտն ու հարստապետական իր անհուն հարստութիւնները, իր ջերմութիւնը ու ջրմուկները, մանաւանդ գիտական միջոցներու օգնութեամբ զարգացնելով շրջանի մշակութիւնը: Բայց վերադա՛ռն ընդհանուր պատերազմը, ուրիշ շատ ծրագրերու

(*) Victor Langlois: Voyage dans la Cilicie, 1861, ֆարսի, էջ 433+

կարգին՝ խափանեց այս կարեւոր ձեռնարկն ալ, երբ կը սպասուէր որ պեղումներու և այլ աշխատութեանց ընթացքին երևան գային Կիլիկեան շրջանի պատմութեան յատուկ թանկագին նշխարներ:

Զինանի գետախառնուների այս լայնածաւալ ամայութեան մէջ շատ աւելի ամայացած ու ողբալի վիճակի մէջ է շրջանի բոլոր երեքմիկ ոստաններուն քաղաքամայրը և շէնքերու և գաւառներու գլուխը հանդիսացող Անաւարդան՝ որ երեքմի երկրորդ մայրքաղաքն էր բովանդակ Կիլիկեան աշխարհին և աւազդ որ այսօր իսպառ լուծ է ան, երբ ժամանակին այնքան բազմամարդ էր ու բարգաւաճ:

Բ. — Գաղաքին անունը. — Շատ քննական պիտի ըլլար որ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր մինչև Միջին դար, զանազան տիրապետութեանց տակ անցնող քաղաքը իր անունը անուներ: Զօնարան և Փիլոսոփոս Բորեսի պատմագիր-ժամանակագիրներ քաղաքին տրւին Անաւարդա անունը՝ զոր իսլամներ վերածեցին Այն-Վարզայի կամ Այն-Ջարզայի (գեղին ալ, ջուր) և կամ պարզապէս Այն-Նավդէրի, ըստ ձիւնան-Նուստայի: Այն-Ջարպա կոչուեցաւ, հաւանաբար, քաղաքին շուրջը գտնուող ջրամբեր ճահիճներուն համար^(*): Դեքսիյէ Անաւարդա բերդաքաղաքը համանման կը գտնէ Վանայ Տոսպեան քարաբերդին, զրեթէ Շամիրամի ձեռակերտ և կամ քաղաքին անունը կրող արեւելցի ուրիշ հիմնադրի մը ձեռակերտս զօր սեմական կամ աքարական լեզուէ ստուգաբանուած, կը կարգան Այն-Ջարպա: Իսկ արեւմտեայք կամ Յոյները կ'ուզեն սոյն անունը փնտռել յունական աւազանքներու մէջ, առանց սակայն անոր ունէ յիշատակութեան հանդիպած ըլլալու^(**): Մենք, սակայն, քաղաքը պիտի յիշենք միշտ իր հայկական անունով, Անաւարդա, քանի որ մեր պատմութեան բոլոր յիշատակարաններուն մէջ կը պահուի այդ միևնույն անունը:

Ըստ Մուհամմադի, Անաւարդա քաղաքի անունով զբաղմբեր եւս կոխուած կը զբառ-

նենք, Յունաց կամ Աղեքսանդրի 180 թուին Անաւարդացուց (ANAZAPBEAN)՝ որուն մէկ կողմը գրոշմուած է լողացող պատանիի մը նկարը՝ որ նշանակ է Պիլառմիս գետակին, որուն վրայ կառուցուած է քաղաքը, իսկ միւս կողմը քանդակուած է մերկ ձի մը: Կարծողներ կան նոյնպէս որ քաղաքը երբեմն կոչուած ալ է Կիւնսա (Κύνσα): Իսկ Օգոստոս կայսր քաղաքացիներէն պատուուած ըլլալով, քաղաքը կոչեց Կեսարիա Անաւարդեան (Caesarea Anazarbum), որ միջոց մը կոչուեցաւ Նաեա Պիոկեսարիա, բայց անխափան մնաց իր հին անունը: Գաղաքը կը յիշէ մերազգի պատմագիր Մատթէոս Ուսհայեցի՝ «Տրովպա կամ Նոր Տրովպա կոչեցաւ քաղաքն Անաւարդա որ և Անաւարդա կամ Անարդարա՝ յաղագս անառիկ պարսպացն որով ամրացեալ էր. և էր մայրքաղաք Կիլիկիոյ առ ժամանակս Խաչակրացոյ^(*):

Կիլիկիոյ մեր բազմաթիւ բերդաքաղաքներն ու միջնաբերդերը մեծ մասով իրական արծիւի բոյներ եղած են և ճատ անգամ անոնք իրենց բարձր պարիսպներուն ընդհանրական տարածութեամբը զլուծ անցած են Ներսիսի մեծագոյն բերդերն իսկ, կազմելով այսպէս անցեւորի սմինէն տպաւորիչ երևույթներէն մին:

Գ. — Գաղաքին պարիսպները, դուռներն ու միջնաբերդը. — Անաւարդայի կուշտի լեռան վրայ է որ կառուցուած է քաղաքին բերդը՝ ուր կարելի է բարձրանալ միայն ժայռին մէջ փորուած ճամբով մը և որուն երկու կողերուն վրայ կը տեսնուի վիմաւոր գերեզմաններու շարք մը: Այս միևնույն ժայռերուն մէջ կը տեսնուին եկեղեցիի մը և նոյնիսկ ժայռին մէջ փորուած վանքի մը աւերակները: Տակաւին այսօր կը տեսնուին տաճարի մը գեղակերտ գոհուր, մէջը փոքրիկ մատուռով դամբարան մը, թաղարան մը: Հայկական եկեղեցիի վերածուած հեթանոսական շատ հին տաճար մը, ուրիշ բազմաթիւ յուշարձաններու հետ 1915-ի զատեալութիւն և ասոր յարակից աղէտի տարիներուն իսպառ անհետացաւ^(**): Վերա-

(*) Victor Langlois: Voyage en Cilicie, Փարիզ, էջ 436:

(**) Միսլան՝ էջ 236-237 բ.:

(*) Պատմութիւն Մասթուփ Ունիպեղոյ՝ 1809, Երուսաղէմ, էջ 666:

(**) Colonel R. Normand: La Création du Muššé d'Adana, Syria, Հատար Բ. 1921, էջ 195:

գին վրայ կառուցուած այս մատրան յաւասակը, որ ինչպէս ըսինք մեռելական դամբարան մըն է, բաւական ոտք երկարուած մարմն, երեւան եկաւ նկուղ մը ուր կը հանգչէին Ռուբինեան առաջին իշխաններու, ինչպէս նաև իրենց ընտանեկան անդամներու անձինները: Եզրիպտոսի Մեմփիսները երբ Անաւարդան գրաւեցին, կուղտոցեցին իշխանական գերեզմանները, հոն գտնելու յոյսով մեռեալներու հետ թաղուած գանձեր: Անաւարդան, հոռովմէական չըլնանին, պաշտպանուած էր երկշարք պատիսպով մը, կիսաբոլորակ ձեւով՝ որուն վրայ կառուցուած էր միջնաբերդը և հաստ պարիսպով մը մէկ կողմէն միացած քաղաքի պարիսպի ծայրին՝ որ քառակուսի ատամնաւոր աշտարակներով զարդարուած ու ամրացուած էր: Այս պարսպապատ քաղաքը մուտքի չորս դուռներ ունէր, քաղաքին չորս ուղղութեանը վրայ բացուած: Իրեւելեան դռնէն դէպի արեւմտեան դուռ, ներքին սիւնաղարդ լայն և ուղիղ պոչ դուռայ մը փերկարէր, dromos (ուղի) մը կազմելով, ինչպէս Անտիոքի: Բայմիւրի, Բոմբեռպոլսոյ ևն. սիւնաղարդ պոչդուռները, այն տարբերութեամբ որ Անաւարդայի սիւներէն վեր մնացած խոյակները հազիւ գետնի երեսէն քիչ վեր են: Մինչ Բոմբեռպոլսոյ, Բայմիւրի և դեռ նման շատ քաղաքներու dromosները մասամբ կանգուն են և ընդհանրապէս անաղարտ մնացած:

ԱՐՏԱՍԱԶԻ ԱՐՔԵՊՈՍԿՈՊՈՍ

(Շարունակելի)

ԳԻՏԱԿԱՆ**Մ Ե Ր Դ Ա Ր Ը**

Գիւրին չէ բարացուցել մեր դարը: Ոմանք Քարիւղի, ուրիշներ Ելեկտրականութեան և ոմանք ալ Աթոմի Դար կ'որակեն զայն: Թող թոյլ տրուի ինծի որակել զայն Գիտութեան Դար, որովհետեւ անցնող երեսուն տարիներու ընթացքին գիտութիւնը գլխու պտոյտ պատճառող թափով յառաջացած ու աներեւակայելի յեղաշրջութեան պատմութեան մէջ:

Ոմանք կը հաւատան որ գիտութիւնը անէծք է իսկ ուրիշներ՝ օրհնութիւն: Ըստ իս անոր չարիք կամ բարիք ըլլալը մեզմէ կախեալ է: Գիտութիւնը բարոյական չունի, անբարոյ մարդը կը վերածէ զայն անէծքի՝ իսկ առաքելն՝ օրհնութեան: Մարդն է չափանիւր ամէն բանի:

Մեր քաղաքակրթութիւնը ախտաբանական երեւոյթ մը կը պարզէ այսօր: Մաւ հացու հիւանդութենէ մը վարակուած է ան: հիւանդութիւն մը՝ որ կը սպառնայ ամբողջութեամբ արանաւորութեան և եթէ առաջը չ'առնուի այս փտախտին, մեր քաղաքակրթութեան անկումն ու անհր անխուսափելի է: Ասեմք է որ բանիմաց մարդիկ լրջօրէն զբաղին այս խիստ կենսական հարցով:

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Քանի որ մեր դարը Գիտութեան Դար անուանեցինք, տեղին է հոս ամփոփել անոր ըրած նուաճումները: Անցնող քսան տարիներու ընթացքին գիտութիւնը չ'մեցուցիլ յառաջդիմութիւններ արձանագրեց: Գիտնականներ հրաշքներ գործեցին գիտութեան գրեթէ բոլոր մարզերուն մէջ: Անոնք ու-

(*) Հաս կը դնեմ ամփոփոյն անգլիերէն լեզուով խօսուած դասախօսութեան մը զոր մեր ուսուցիչներէն Պ. Յ. Շեռմուշեան վերջեա ըրած է Պ. Մ. Շ. Ա.-ի համոյսաբանին մէջ: